

بررسی سیر تاریخی خدمات کشیکی در آستان قدس رضوی با تکیه بر اسناد موقوفات

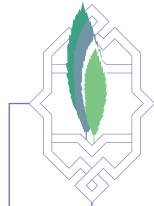
اعظم نظرکرده*

چکیده

تشکیلات اداری اماکن متبرکه رضوی از آغاز برای اداره امور حرم مطهر بوده است که از دوره صفویه ابتدا در قالب سه کشیک و سپس پنج کشیک به وجود آمد و با تغییرات مختصری تا آخر قاجاریه ادامه یافت. در این کشیک‌ها سرکشیک، خادم‌باشی، خادم، فراش، دربان، کفشبان در چهارچوب آیین‌نامه خاصی به وظایف خود مشغول بودند. در پژوهش حاضر، سعی شده به این مسئله پاسخ داده شود که آیا در تشکیلات اداری آستان قدس رضوی سلسله مراتب خاصی حاکم بوده است؟ و آیا تغییرات و گسترش و توسعه خاصی در این موارد اتفاق افتاده و این دگرگونی‌ها به چه صورت بوده است؟ در دوره صفویه تشکیلات اداری به صورت منظم رشد نموده که تا اواخر این دوران ادامه پیدا کرد؛ دوره قاجاریه که هنوز اصلاحات اداری در آستان قدس شروع نشده بود، بدنه اصلی تشکیلات اداری آن تغییر چندانی نیافت و از دوره پهلوی به بعد به‌عنوان یکی از قسمت‌های مهم اداری آستان قدس، تشکیلات اماکن متبرکه می‌باشد. البته امروزه تغییرات زیادی در تشکیلات اداری مزبور به وجود آمده است. از نکات جالب این تشکیلات موروثی بودن مشاغل و مناصب اداری در گذشته بوده است به طوری که بسیاری از این مشاغل مانند سرکشیکی، خادم‌باشی، نظارت، وکالت و... در طی چند نسل به طور ارثی از پدر به پسر و نسل‌های بعدی می‌رسیده است.

واژگان کلیدی: آستان قدس رضوی، تشکیلات اداری، سرکشیک، خادم‌باشی، نظامنامه

*. دانش آموخته کارشناسی ارشد و مسئول واحد نمایه سازی اسناد سازمان کتابخانه ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی
nazarkardeh87@yahoo.com

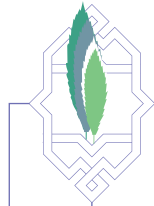
مقدمه

گسترش تدریجی موقوفات در دوره صفویه که می‌توان گفت منجر به شکل‌گیری تشکیلات اداری اولیه در مجموعه حرم برای رسیدگی به آن گردید، با انتخاب متولی آستان قدس از سوی شاه و نظارت مستقیم شاهان صفوی وارد مرحله جدیدی گردید. نص صریح وقفنامه‌ها که شاه صفوی را به‌عنوان متولی انتخاب کرده و گماشتگان صدور را از دخالت در امور وقفی منع می‌کردند، پایه‌گذار نوعی قدرت و استقلال داخلی گردید که تا زمان حال نیز حفظ شده است. (منجم، ۱۳۶۶: ۲۷۱) مرحله جدیدی از تکامل و گسترش زمین‌های وقفی و به‌تبع آن سیستم اداری آستان قدس را باید از دوره شاه‌عباس اول جستجو نمود. بعد از فتح مشهد در سال ۱۰۰۶ق و برقراری آرامش نسبی مجموعه حرم مطهر مورد توجه واقع شده و رقبات زیادی بر آن وقف گردید مجموعه ۶۹۰۰۰ صفحه‌ای اسناد موجود در مرکز اسناد آستان قدس در دوره صفویه نشان می‌دهد که از این زمان به بعد تشکیلات اداری به صورت منظم رشد نموده که تا اواخر صفویه ادامه پیدا کرد. مجموعه کشیک‌های حرم برای اداره امور اماکن متبرکه ابتدا در قالب سه کشیک که بعداً به پنج کشیک نیز افزایش یافت، به وجود آمد و سیستم مالی و اداری منظمی به تبعیت از دربار مرکزی ایجاد شد که اساس آن در دوره‌های مختلف حفظ شده و به تدریج گسترش یافت. از اواخر دوره صفویه ۱۱۳۰ق تا روی کار آمدن نادر و بعد قتل او، دوره آشفتگی نسبی بر آستان قدس حاکم بود. هرچند که به علت ماهیت موقوفاتی و اهمیت مذهبی در مقایسه با کشور وضعیت باثبات‌تری حاکم بود و در مورد این‌که نادر به وقف اهمیت نمی‌داده تا حدودی زیاده‌روی شده است. (صفت گل، ۱۳۷۹: ۲۵۵) بررسی اسناد باقیمانده از دوره افشاریه و طومار علیشاهی نشان می‌دهد که از سال ۱۱۶۰ق به بعد که علیشاه افشار علی رغم طول کم مدت سلطنتش ۱۱۶۰-۱۱۶۱ق اصلاحات بنیادین در آستان قدس انجام داده و تشکیلات اداری حرم را به وضع منسجمی درآورد. برگرداندن کشیک‌ها از سه کشیک به پنج کشیک و مدون کردن لیست موقوفات در طومار علیشاهی از جمله این اقدامات می‌باشد، این تشکیلات تا اواخر حکومت افشاریه بین سال‌های ۱۱۶۰ تا ۱۲۱۰ق از ثبات نسبی برخوردار بوده و به حضور حکومت مرکزی در مشهد و نظارت مستقیم بر امور، آستانه وضعیت نسبتاً مناسبی برخوردار بوده است. در دوره افشاریه نیز رقبات زیادی وقف آستان قدس گردید. اوایل دوره قاجار ۱۲۱۰ق به علت عدم قدرت حکومت مرکزی در خراسان و تاخت‌وتاز تراکمه تا

آمدن میرزا موسی خان به تولیت آستان قدس در سال ۱۲۴۸ ق دوره فترت به شمار می‌رود و رکود نسبی بر مجموعه تشکیلات آستان قدس حاکم بوده است. آگاهی‌های ما از این دوره کم می‌باشد. از این زمان به بعد تا مشروطه در مشهد ۱۳۲۴ ق دوره رشد و گسترش در مجموعه اماکن و تشکیلات اداری آستان قدس بوده است و متولیان مقتدری مانند مشیرالدوله، سپهسالار و میرزا سعیدخان انصاری از مرکز به مشهد فرستاده شده و اقدامات زیربنایی زیادی در مورد اماکن متبرکه انجام می‌شود و نخستین آیین‌نامه اماکن متبرکه در سال ۱۲۹۹ ق توسط رکن‌الدوله متولی آستان قدس تدوین گشت. مشروطه و حوادث بعد از آن تا انتهای حکومت قاجاریه ۱۳۲۴-۱۳۴۴ ق در مشهد اثرات مستقیمی بر آستان قدس نهاد. (حسن‌آبادی، ۱۳۸۵: ۱۰۱) بسیاری از رؤسای این نهاد به علت ماهیت مذهبی از مخالفان مشروطه بودند و خصوصاً اصرار مشروطه خواهان برای نظارت بر این مجموعه نوعی کشمکش دائمی را بین آن‌ها تا اواخر قاجاریه به وجود آورد. این دوره را نیز می‌توان دوره فترت در آستان قدس نامید و به علت بی‌تدبیری متولیان و بی‌کفایتی برخی از روسا حتی آستان قدس در این زمان مقروض نیز گردید. از حوادث مهم این دوره می‌توان به توپ بندی حرم مطهر توسط روس‌ها در سال ۱۳۳۰ ق که باعث هتک حرمت حرم گردید و همچنین قیام محمدتقی خان پسیان اشاره نمود. تفکر غالب در این دوره نظارت بیشتر از سوی نهاد خارجی بر امور آستانه بود که منجر به تشکیل کمیسیون اصلاحات و زمینه‌سازی برای برخی تغییرات اساسی در سال‌های بعد گردید. علی‌رغم همه این مسائل در دوره قاجاریه نیز موقوفات زیادی وقف حرم گردید و تشکیلات اداری گسترش زیادی پیدا کرد که می‌توان آن را ناشی از شکل‌گیری و گسترش نهادهای اداری در دوره قاجاریه نیز دانست، نمود بارز آن تعدد القاب و مناصب در دربار قاجار و تشکیلات اداری آستان قدس می‌باشد. (ادیب هروی، ۱۳۷۹: ۱۱)

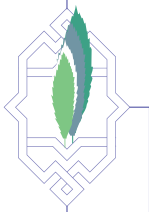
دوره پهلوی اول را باید عصر تحولات بنیادین در آستان قدس نامید از سال ۱۳۰۵ به بعد تحولات اساسی در سیستم اداری این نهاد به وجود آمد، کلیه قسمت‌های اداری و اماکن متبرکه دستخوش تغییر شده و ادارات تغییر نام یا ماهیت داد همچنین کلیه کشیک‌های خدمه اماکن متبرکه مجدداً ساماندهی شدند و آیین‌نامه جدید متناسب با نیازهای روز تدوین شد و برخی مظاهر تمدنی جدید مانند کارخانه نخریسی، کارخانه برق، بیمارستان شاه رضا در آستان قدس شکل گرفت که نمی‌توان نقش اسدی را نادیده گرفت. از حوادث مهم این دوره می‌توان به وقایع مسجد گوهرشاد و کشتار مردم در صحن گوهرشاد اشاره

نمود. در دوره پهلوی دوم ۱۳۲۰-۱۳۵۷ تشکیلاتی که پیشتر در دوره اسدی پایه‌ریزی شده بود گسترش پیدا کرده و ادارات جدیدی نیز بر حسب لزوم به وجود آمد علاوه بر آن اماکن متبرکه نیز به تدریج افزایش یافت و خرابی‌های اطراف حرم، مساحت محدوده آن را توسعه داد. خصوصاً آستان قدس فعالیت‌های اقتصادی خود را توسعه داده و کارخانه‌هایی مانند قند و صنایع غذایی به وجود آمد. تشکیلات اداری که برای نظارت بر امور موقوفه و ساماندهی امور رقبات وقفی در ابتدا تشکیل شده و به تدریج با گسترش موقوفات افزایش یافت. این امور در دوره قاجاریه در دارالتولیه انجام می‌شد و از دوره پهلوی به بعد سازمان مرکزی برای اداره زیر مجموعه متنوع به وجود آمد امروزه این نهاد بزرگ وقفی بیش از ده هزار کارمند رسمی در مشهد و سایر نقاط در ایران دارد و علاوه بر آن هزاران کارگر فصلی نیز با آن همکاری می‌نمایند.

خدمات کشیکی حرم مطهر رضوی

شخص اول در آستان قدس متولی بود که از طرف پادشاه و به‌عنوان جانشین او انتخاب می‌شد و بعد از متولی نایب التولیه و ناظر کل بودند که این‌ها آخرین نمایندگانی در تمام تشکیلات داشت که گزارش کارها را به او می‌رساندند. افراد فوق مسئولیت اداره تشکیلات آستان قدس را داشتند. اداره حرم نیز نیازمند افرادی بود که به صورت جداگانه در شیفت‌های مختلف در حرم به فعالیت بپردازند که کشیک نامیده می‌شدند و زیر نظر سرکشیک قرار داشتند. کلمه کشیک در آستان قدس رضوی تقریباً به مجموع خادمان، فراشان، دربانان، کفشبانان، مؤذنان و خدمه دیگر اطلاق می‌شود که در مدت معین (معمولاً ۲۴ ساعت) در داخل حرم و رواق‌ها مشغول خدمت هستند. خدمت آن‌ها عبارت است از مراقبت از امور نظیف، تعطیر و تطهیر و ... بدین ترتیب که خدام در داخل حرم مطهر، فراشان در رواق‌های اطراف حرم، دربانان در صحن‌ها، کفشبانان در کفشداری‌ها و مؤذنان به هنگام اذان در بالای مناره‌ها مشغول خدمت هستند. خادمان حرم مطهر، اماکن متبرکه را طبق برنامه معین، نظافت و شستشو و جارو کشی می‌نمایند و گرد و غبار آن را از در و دیوار می‌زدایند و فضا را تمیز نگه می‌دارند و اگر جایی نیازمند تطهیر باشد فوراً با آب جاری تطهیر شرعی می‌کنند. البته نظیف داخل ضریح مطهر دارای تشریفات خاصی بوده که از زمان صفویه با ابهت و عظمت خاصی سالی یک مرتبه قبل از عید نوروز انجام می‌شده است. ضریح مطهر نیز دارای فراش و خادم مخصوص بوده و جلو درب

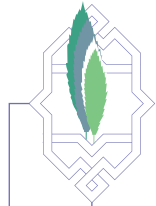

ضریح مقدس ایستاده ناظر امور مربوطه می‌باشند. نذوراتی که به‌وسیله علماء و خدام ضریح مطهر از ضریح خارج می‌شود توسط رئیس خدمه و سرپرست‌های کشیک‌ها در کیسه‌های مخصوص ریخته شده و به‌وسیله رؤسای ادارات حسابداری و رئیس خدمه مهور و توسط خدام به اداره خزانه تحویل می‌شود. فراشان، امور تنظیف و فراشی داخل رواق‌ها را عهده‌دار هستند و در واقع مامور بیوتات و رواق‌های متصل به حرم هستند. در سندی متعلق به سال ۱۳۳۴ ه.ق.، فراشان یک رئیس به نام فراش‌باشی داشته‌اند که انتظام امور داخلی فراشان را عهده‌دار بوده و اسناد مربوط به کشیک باید به تصدیق فراش‌باشیان برسد و تا به تصدیق آن‌ها نرسد جنبه رسمیت ندارد.

دربان‌ها نیز نظافت کلیه صحن‌ها و خارج از رواق‌ها را عهده‌دار هستند. دربان‌ها روزی دو نوبت کلیه صحن‌ها را جارو می‌کنند. معمولاً در هنگام جارو کردن صحن‌ها یک نفر در مدح امام رضا علیه السلام اشعاری می‌خواند.

کفشبانان در واقع نگهدار کفش‌ها در محل کفشداری‌ها می‌باشند. زائرانی که از اطراف و اکناف برای تشریف به حرم مطهر حرکت می‌کنند. هنگام ورود به اماکن متبرکه نخست کفش‌های خود را کفشداری می‌سپارند. و از او یک شماره می‌گیرند، کفشدار کفش را در قفسه‌ای که برای کفش آماده گردیده می‌گذارد. زائر از زیارت بازمی‌گردد و شماره را می‌دهد و کفش خود را دریافت می‌کند. پیش‌تر این شغل موروثی بوده و از پدر به پسر منتقل می‌گردید. همه کسانی که در کفشداری‌ها کار می‌کنند، پرونده مخصوصی داشتند که بعد از انقلاب اسلامی به استخدام رسمی آستان قدس رضوی درآمده و بر اساس قوانین و مصوبات آستان قدس رضوی، حقوق و مزایا دریافت می‌کنند و از زائران در برابر کار خود چیزی نمی‌گیرند. اکنون کفشداری‌ها تابع تشکیلات آستان قدس رضوی هستند و دارای سرپرست و متصدی کشیک هستند. مأمورین بخش کفشداری در دو شیفت کار می‌کنند آن‌ها هر روز دوازده ساعت در محل خدمت حاضر می‌شوند که چهار ساعت چهار ساعت عوض می‌شوند.

مؤذنان در مناره‌های صحن مقدس با صدای بلند اذان می‌گویند و موظفاند پیوسته این خدمت را انجام دهند و علاوه بر اذان گفتن باید قبل از اذان مدتی ذکر مناجات نمایند و نیز در ماه مبارک رمضان و شب‌های جمعه و لیالی متبرکه در سحر هر شب به ذکر مناجات بپردازند. آن‌ها در برابر این کار حقوق و مزایا دریافت می‌کنند و در حقیقت گفتن اذان در اوقات نماز در روزه مبارکه یک شغل مستقل بوده است. اما نقاره زنی پیشینه‌ای

قدیمی دارد و این سنت آن است که در هنگام طلوع و غروب آفتاب گروهی نوازنده در محل بلندی مناره می‌آمدند و با نواختن نقاره، خورشید مظهر حیات و روشنائی و مهر را استقبال و بدرقه می‌کردند. (حسینی، ۱۳۸۱: ۲۹)

از زمان صفویه و قدیمی‌ترین سند در مورد نقاره‌زنی نیز یعنی سال ۱۰۸۵ قمری پرداخت موجب به نقاره‌چیان معمول بوده و باشی آنان شخصی به نام میرمحمد صادق، و عده آنان بین هفت تا دوازده نفر بودند است. معمولاً به باشی نقاره‌چیان، نقاره زدن، و وظیفه نقاره‌چیان در حفظ شئونات اسلامی، ظواهر امر و عدم دخول ضرب‌ها و آهنگ‌های غیرمذهبی در نواختن نقاره ذکر شده است.

همچنین از دوران صفویه زیارت‌نامه خوانان تعدادی دیگر از خادمان آستانه بودند که مسئول خواندن زیارت‌نامه و قرائت قرآن در حرم مطهر بر طبق وصیت واقفان یا بنا به نیابت از صاحب منصبان درباری بودند که از شغل‌های موروثی بود بر اساس یکی از مهم‌ترین التزام‌نامه‌هایی که از این دوره به دست آمده است. در دوران قاجار منصب زیارت‌نامه‌خوان باشی رسماً نایب‌الزیاره شاهان قاجار و یا افراد مهم دربار که از وی حکم را دریافت می‌کرد بود. در شرح وظایف زیارت‌نامه‌خوانان نیز آمده که با تعداد مشخص، زیر نظر سرکشیک انجام وظیفه می‌کردند.

بدون تردید خدمات کشیکی از دوره صفویه دارای قوانین خاصی بوده و اعضای کشیک بر اساس آن رفتار می‌کرده‌اند. همچنین کشیک‌نویس یا کاتبان کشیک، حضور غیاب و عملکرد عمومی نگهبانان و خدام را ثبت و ضبط می‌کردند و بر اساس آن به اهالی کشیک موجب پرداخت می‌شد. همه اهالی کشیک در محلی به نام کشیک‌خانه که محل استراحت و آسایشگاه آنان بود به صورت نوبتی به رفع خستگی می‌پرداختند. کشیک‌خانه خدام صحن عتیق مخصوص خدام والامقام آستانه رضیه رضویه بود و کشیک‌خانه دربانان در صحن جدید (صحن آزادی) متعلق به دربانان آستان ملائک پاسبان رضوی است که در آن استراحت و تجدید قوا کرده و همچنین حضور و غیاب و امور اداری آنان انجام می‌گیرد. همچنین در تشکیلات اداری آستان قدس رضوی در عصر صفوی، کشیک‌خانه محل تجمع و رسیدگی به امور مربوط به هر کشیک و محل انجام وظیفه و تعویض کشیک‌ها در حرم رضوی بوده است. (کاویانیان، ۱۳۵۵: ۳۷۳)

همچنین در همه امور کشیک افرادی بنام ناظر یا مباشر و کارگزار حضور دارند که از دوره صفویه به سرپرستی و مباشرت بیوتات مختلف مشغول خدمت هستند. مسئولیت ضبط و

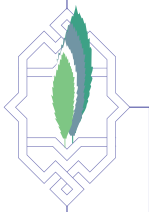
ثبت امور مالی و نظارت بر عملکرد اهالی کشیک از جمله وظایف آنهاست.

در هر کشیک افرادی با عنوان باشی به‌عنوان سرپرست و رئیس، وظیفه ساماندهی امور اداری و جلوگیری از تخلفات افراد تحت سرپرستی خود را بر عهده دارند. این افراد با عنوان‌های سرکشیک، خادم باشی، دربانان باشی، کفشبان باشی و مؤذن باشی در اسناد ذکر شده‌اند. و این ترکیب در هر پنج کشیک رعایت می‌شود. این افراد معمولاً از سادات که بعضاً سادات رضوی در اولویت قرار داشتند و شغل آنان نیز موروثی بود و از پدر به پسر انتقال می‌یافت. از جمله این افراد سرشناس می‌توان به حاجی میرزا عبدالحسین بن محمد مهدی رکن التولیه رضوی سرکشیک اول اشاره کرد که در سالهای ۱۲۷۵ق. وظیفه سرکشیکی کشیک اول را عهده‌دار بوده است (سند ۲۰۳۰۸).

از جمله افراد مهم دیگر می‌توان به میرزا سید محمد ارفع التولیه حسینی فراش باشی کشیک اول اشاره کرد که در سالهای ۱۳۳۰ق. وظیفه خود را در کشیک اول به انجام می‌رسانده است. (سند ۱۰۷۲۲).

بعضی از این افراد علاوه بر شغل باشی‌گری خود در کشیک‌های پنجگانه آستان قدس رضوی وظایف دیگری نیز داشتند که از جمله می‌توان به ناظر موقوفات مختلف در این باره اشاره کرد. یکی از این افراد میرزا عبدالعلی مدیر التولیه خادم باشی کشیک دوم است که ناظر موقوفه نصیرالملک نیز می‌باشد. (سند ۶۱۹/۲۶).

گاهی بعضی از این افراد در سال‌های پایانی دوره قاجاریه وظایف مهم دیگری نیز بر عهده می‌گیرند. شیخ عبدالحسین مؤید الوزاره فراش باشی کشیک چهارم از این دست افراد است که ریاست تفتیش آستان قدس رضوی را نیز به انجام می‌رسانده است (سند ۶۳۲۵۸/۱۳).

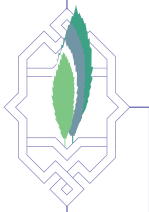

بحمدالله و حسن توفیقه امروز که نیابت خاصه ذات بیهمال اقدس بندگان همایون شاهنشاه اسلامیان پناه سلطان السلاطین و خاقان الخواقین اعلی حضرت خسرو صاحبقران لازالت وجوه السلاطین ببابه واضعه و اعناق الخواقین بتراب اعتابه خاضعه، در جاروبکشی و انتظامات آستان جبرئیل دربان امام الانس و الجان ثامن الائمه و ضامن الائمه روح من یروح فداه، مخصوص این حاجب آستانه عرش درجه است به اقتضای همت و ارادت خود لازم می‌دانیم انتظاماتی و قراری در تکالیف جنابان سرکشیان عظام و خادم‌باشیان والامقام و فراش‌باشیان با عزّ و شأن و سایر خدمه و سَدَنه و تمام اجزای کشیک پنج‌گانه مقرر و مرقوم داریم، تا هر یک به اقتضای تکلیف خود و ارادت باطنیه خود به خدمتگزاری دربار عرش آیین که رشک حضرت جبرئیل امین است رفتار نموده و این دستورالعمل، سرمشق آیندگان و ازمنه لاحقّه گردد و در حقیقت غفلت از این خدمت بزرگ که اصل ایمان بسته به پیروی و اطاعت این خاندان است و هر پنج روزی یک روز قسمت این فیض را دارد و در درب عتبه علیّه به انواع نعمت‌ها نائل و فیاض‌اند ناشی نمی‌شود مگر از تشهی نفس و ترجیح دادن هوای خود را به این فیض عظمی؛ برای آنکه خیلی مشاهده شده است بعضی از غافلین منسوبین، قدر این نعمت عظمی را نداسته، در هر پنج روزی یک روز باید حاضر خدمت شوند، در همان روز امورات خارجه و مشاغل غیر لازمه و کسب تجارب و زراعت خود را مقدّم بر اکتساب این شرافت نموده، غفلت از این امر خطیر می‌کنند و این فیصل اشخاص را سزا و جزا جز منع ابدی از این فیض نخواهد بود که مادام‌العمر محروم گردند. لهذا این اوراق بر سیل دستورالعمل جمیع اهالی کشیک مرقوم و موشّح می‌گردد و اجرا و مراقبت همه فقرات، موکول به اهتمام جنابان محامد نصابان سرکشیکان عظام و عالی‌جنابان خادم‌باشیان والامقام و فراش‌باشی کل و فراش‌باشیان است که حدود هر یک معلوم است و در حقیقت همه مربوط و راجع به سرکشیکان عظام خواهد بود که رئیس اهل کشیک هستند و همه از نجبا و زادگان خانواده نجابت و اصالت‌اند. اگر در اجرای هر یک از این فقرات غفلت ملاحظه فرمودیم، اولاً عدم ارادت خود را در پیشگاه حجت خدا بروز داده‌اند. ثانیاً به دست خود سلب احترام ابدی از خود نموده، هر نوع مستوجب عقوبت دانستیم، سزا و جزا خواهیم داد.

پشت سر مبارک	درب طلای پایین پای مبارک	درب طلای پیشرو	پیشروی مبارک	بالاسر مبارک
۲ نفر	۲ نفر	۲ نفر	۲ نفر	۲ نفر
	مواظب روشنایی	مزار مرحوم حاجی مجتهد	درب توحیدخانه مبارکه	مسجد ریاض
	۲ نفر	۲ نفر	۲ نفر	۲ نفر

حدود خدام و الامقام: در هر روزی بعد از فراغ از چیدن و خموش کردن شموع حرم محترم و چهل چراغ‌ها تا یک ساعت و نیم از آفتاب گذشته در دارالحفاظ مبارکه همه خدام کشیک گذشته باید مجتمع و حاضر باشند و سرکشیک و خادم باشی و سایر خدمه آن روز هم باید در همان وقت تماماً حاضر شده، خطبه غزّا به نام نامی این بزرگوار و سلطان عصر قرائت نموده، اهل کشیک گذشته عود به منازل خود نمایند و اهل کشیک آن روز در محل ایشان، به دستورالعمل سرکشیک و خادم باشی هرکسی از ملتزم و غیر ملتزم مشغول خدمت شوند. بدین موجب ملتزمین بر حسب التزام خود که در هر کشیکی هیجده نفرند و از برای هر محلی مشخص شده است در حرم محترم با آستین‌های کشیده و خضوع و خشوع در امکانه معلومه حاضر باشند. غرض از وقوف هر یک در مکان‌های مخصوص مراقبت حال زوار است و محافظت جواهر و طلا آلات حرم محترم از دست‌اندازی اشرار و غیر ملتزمین تا دو ساعت به ظهر مانده اگر بخواهند به جایی بروند مختارند و دو ساعت به ظهر مانده به جهت جاروب حرم محترم تماماً باید حاضر باشند که به خدمت جاروب مشرف شده، غبار روضه بهشت‌آیین را کل الجواهر دیده ارادت نموده، بعد از فراغ از جاروب و استماع خطبه، ملتزمین هر یک به مکان خود رفته و غیر ملتزم بروند یا در کشیک‌خانه و یا عقب کارهای شخصی خود، الی یک ساعت به غروب مانده که در آن وقت بلااستثناء باید کلاً در کشیک‌خانه مبارکه حاضر شوند که در اول غروب، بلکه یک ربع به غروب مانده با آستین‌های کشیده مجتمعاً با سرکشیک و خادم باشی به جهت افروختن چراغ‌های حرم محترم مشرف شوند. در نهایت ترتیب و انتظام ایستاده و ملاحظه شئون هر یک موافق قرارداد سرکشیک و خادم باشی باید باشد که هیچ یک سبقت بر یکدیگر نجویند و در مقام خود باشند. بعد از فراغ از خدمت روشنایی عالی‌جناب خادم‌باشی خطبه معمولی را خوانده متفرق شوند و به ادای فریضه مغرب و عشاء قیام کنند و حفاظ، مشغول تلاوت کلام‌الله و قرائت فقرات دوازده امام شده، همان که سرکشیک

و خادم باشی و خدام از نماز فارغ شدند، در صُفّه دارالحفاظ و پایین پای مبارک مجتمع و مستمع فقرات دوازده امام باشند و در فقره، اسم مبارک این بزرگوار و امام عصر(عج) کلاً در کمال خضوع تعظیم نمایند و بعد از فراغ از فاتحه، ملتزمین هریک به محل خود عود نموده، غیرملتزم تماماً در کشیک‌خانه مبارکه حاضر باشند و آن دو نفری که مشغول خدمت چراغ‌ها هستند باید کمال امانت و دیانت را داشته، محل اطمینان سرکشیک و خادم باشی باشد که در شموع نذری چیزی از میان نرود و از زائرین و زیارت‌نامه‌خوان‌ها و غیره کسی نتواند از شموع به سرقت و یا به حیل از حرم محترم بیرون برد و هرچه شمع از راتبه مقرر فاضل آمد، در نهایت دقت جمع‌آوری نموده ضبط کند و در وقت صرف طعام و غذا، سرکشیک و خادم باشی دو نفر را که جهت محافظ شموع و روشنایی مشخص کرده‌اند باید در حرم محترم باشند و شش نفر هم جهت اطراف ضریح مطهر و فضای حرم محترم بگمارند. همان که سایرین از صرف غذا فارغ شدند، هشت نفر دیگر بدل به جهت آن‌ها بفرستند، آن‌ها به کشیک‌خانه آمده صرف غذا نمایند. بعد هر یک به مرکز و محل اقامت خود رجوع نماید.

در وقت بستن درب حرم محترم که به اقتضای کثرت و عدم کثرت زوار مختلف می‌شود و از سه ساعت الی چهار ساعت از شب گذشته است و در وقت گشودن درب حرم محترم که دو ساعت به صبح مانده است، سرکشیک و خادم باشی، خود در درب حرم محترم حاضر شده خدام و فراش همه را حاضر کرده، درب حرم محترم را مقل و مفتوح نمایند و همچنین در وقت تلاوت حفاظ در صبح باید سرکشیک و خادم‌باشی و خدام در صُفّه دارالحفاظ حاضر بوده، بعد از فراغ و قرائت خطبه تا وقتی که اهالی کشیک دیگر حاضر شوند، در کشیک‌خانه حاضر بوده، بعد از حضور، اهالی کشیک آن روز فاتحه خوانده، متفرق شوند و می‌باید در کمال دقت قدغن کنند فراشان تحویل بین کشیک روز قبل، تمام اسباب حرم محترم و عمارات را تحویل فراشان کشیک بعد بدهند، اگر کسری در جایی ملاحظه کردند مُشرف ثبت بردارد و همان لحظه در مقام پیدا کردن و یا غرامت گرفتن باشند و می‌باید سرکشیکان نهایت مراقبت کنند سرقتی از جیب‌بری زوار و غیره در حرم محترم و عمارات مبارکات نشود که مایه بدنامی ابدی است و اگر از طلا و نقره در حرم محترم و عمارات چیزی مفقود شود بلا تأمل غرامت آن را از مستحفظ آن مقام گرفته، به‌جای خود نصب کنند و باید کمال قدغن را نمایند در حرم محترم و عمارات، تکدی به کلی موقوف و شمع‌فروشی در عمارات ممنوع باشد و خدام در وقت بیکاری و نشستن در کشیک‌خانه از

غیبت و سخن‌هایی که اصلاً مربوط به عمل آن‌ها نیست احتراز کنند و هیچ وقت خدام بی‌وضو داخل حرم مطهر نشوند و آستین جبه و عبا را ناکشیده به حضور حضرت امام علیه السلام مشرف نگردند. هرگاه در شبانه‌روز کشیک یکی از خدام و فراش را عارضه دست داد؛ به مثل حدوث هر مرضی و یا عروض موت و فوتی از کسان او که اضطراراً باید برود، بدون اذن سرکشیک اگر رفت مقصر است و حکمش عزل است. فقط باید در این مواقع اظهار کرده اذن بگیرد بعد برود و هرکه بخواهد به خارج شهر و یا به سفری برود که زیاده از یک ساعت طول می‌کشد باید عریضه رسمی آن به خط کشیک‌نویس نوشته شود.

سرکشیک و خادم باشی تصدیق در حاشیه عریضه نوشته مهر کنند، در حضور تولیت جلیله حکم صادر کرده برود و به غیر آن مقصر است، حکمش عزل خواهد بود. معدودی از خدام، زیارت‌نامه‌خوانی دارند، در روز کشیک باید زیارت‌نامه‌خوانی را موقوف کنند. در گرفتن راتبه شموع حرم محترم اولاً باید یک نفر خادم امین برود به شماع‌خانه مبارکه بایستد آنچه از شموع موم صاف است با حضور او شماع شموع را ریخته که تقبلی در موم و شمع نکنند و شمع گچی را همه روزه به سنگ درست کشیده تحویل بگیرد و تمام راتبه را به حرم محترم برده، بعد از آنکه ضباط شموع، تمام چراغ‌های حرم محترم را روشن کردند و جمع‌آوری شمع نذری را نمودند ضبط نمودند در روز آن کشیک با حضور عالی‌جناب میرزا عبدالجواد، مشرف شماع‌خانه، در کشیک‌خانه مبارکه با حضور سرکشیک و خادم‌باشی پای چراغ و فاضل آن را کشیده معلوم کنند آنچه سوخت شده و به مصرف رسیده است که باید به خرج صاحب شماع‌خانه بیاید. صورت آنچه را چنانچه معمول است مشرف نوشته مهر کند، سرکشیک و خادم باشی حاشیه آن را مهر کرده، به صاحب شماع‌خانه بدهند و در آخر هر ماهی مشرف برود و آن را نوشته از دفتر بگذرانند. و همچنین مراقبت سرکشیک در چراغ‌های صحن مقدس و مشعها شرط است، باید مواظب بود آنچه سوخت می‌شود در وزانه آن را مهر کنند و قبض چراغچی به مهر قبوض یا به خط مشرف و مهر مشرف و تصدیق سرکشیکان و خادم‌باشیان باشد. همچنین دو نفر خادم از اول روز به مطبخ خدام فرستاده مراقب شام و نهار [ناهار] خدام باشند که تحویل‌دار جنس بد نهد و طبخ، طبخ را ناقص و ضایع نکند و از خباز نان بد نگیرند که با دادن آستانه قیمت هر جنسی را به‌طور خوب، اجناس بد و نامرغوب به مصرف نرسانند و نیز یک نفر خادم امین به کارخانه زوار فرستاده، مراقب طبخ و اطعام زوار باشد. اولاً اجناس خوب از تحویل‌دار بگیرند. ثانیاً احدی از زوار شام بیرون نبرد مگر آنکه حکمی در حقش صادر

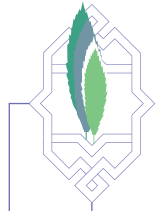

شده باشد. ثالثاً طعام را به طور تسویه و تعدیل قسمت زوار کنند که در همان مهمانخانه بخورند و کسانی که از اجزای شام و نهار [ناهار] دارند بدون حکم، احدی را چیزی ندهند. در دادن دستوالعمل شام و نهار [ناهار] خدام و فراش و دربان باید عالی‌جناب کشیک‌نویس در اول هر روزی حاضر و غایب آن‌ها را معلوم نموده، صورت حاضرین را بنویسد و به نظر سرکشیک و خادم‌باشی برساند. پس از تصحیح آن‌ها به جهت ناظر کارخانه فرستاده و از همان قرار تدارک شام و نهار [ناهار] را ببیند و اگر بعد از دادن دستوالعمل، غیبتی به جهت بعضی به هم رسید غذایی که حاضر می‌کنند، حصه آن غائب را به مطبخ بفرستند که از خرج یومیه کسر بگذارند. در لیالی کشیک، سرکشیک و خادم‌باشی در کشیک‌خانه و حجرات فضای کشیک‌خانه به جای دیگر نباید بروند، خواب و آسایش آن‌ها در همان حجرات مدرسه فضای کشیک‌خانه باید باشد لاغیر. مجدداً تصریح می‌شود تا ممکن باشد از کشیک‌خانه به جای دیگر نروند.

حدود فراشان: در روز کشیک یا ساعت از آفتاب گذشته همه باید در دارالحفاظ حاضر شوند به جهت اجتماع و استماع فاتحه که دو کشیک حاضر می‌شوند بعد از فراغ از فاتحه و متفرق شدن فراشان کشیک قبل فراش‌باشی هر یک را محلی که باید بروند و مراقبت آن مکان با اوست روانه نماید به سرکشیک.

پشت سر مبارک	درب طلای پایین پای مبارک	پیش‌روی مبارک	بالاسر مبارک	به جهت تحویل گرفتن اسباب و اوضاع حرم
۲ نفر	۲ نفر	۲ نفر	۲ نفر	۲ نفر
دارالسایه مبارکه	دارالسعاده مبارکه	درب نقره دارالسایه	درب طلای صدرالحفاظ	مسجد ریاض
۲ نفر	۲ نفر	۲ نفر	۲ نفر	۲ نفر
		مواظب روشنایی	درب نقره دارالسعاده مبارکه	توحیدخانه مبارکه
		۲ نفر	۲ نفر	۲ نفر

هر یک از فراشان که در هر محلی متوقف هستند، اگر چیزی از آن محل به سرقت ببرند، آن فراش ضامن است که از عهده برآید و باید محافظه اسباب این مکان را نموده، تا روز دیگر تحویل فراش کشیک بعد بدهد و در وقت صرف شام و نهار [ناهار] و تجدید وضو باید فراش‌باشی از سایر فراشان به محل توقف او بفرستد، تا آن موضع بدون حضور

فراش نماند. هرگونه خدمتی را که سرکشیک و خادم باشی و فراش باشی کل و فراش باشیان جزء به فراشان اعلام نمایند که متعلق به آستانه عرش درجه است بلاعذر می‌باید قبول خدمت و اقدام کنند و تحویل بین هر کشیک بسته به تشخیص حرم محترم و صحن مقدس به حفاظ نعال عصا و ادوات مختصه نوکر باب‌ها از قمه و کارد و غیره مشغول گردند و نگذارند کسی با آلات حرب و عصا داخل حرم محترم شود و آنچه کفش که از زوار و کفشکنها مفقود می‌شود، در صورتی که صدق قول صاحب کفش معلوم شود، همان لحظه که سرکشیک و خادم باشی و دربان باشی کل ملع شدند، از کفشدار غرامت آن را گرفته بدهند. از زوار به طور اصرار نباید چیزی بگیرند. هر قدر زوار به آن‌ها چیزی داده همان را دریافت کنند. در کفشکنها شمع‌فروشی به کلی موقوف باشد. شب‌ها را باید کفشدارها در همان کفش کن بیتوته کنند، به منازل خود نباید بروند. در صورت تخلف از مراتب موقوفه مقصر خواهند بود.

فی شهر ربیع‌الاول ۱۲۹۹

ملاحظه شد

از این قرار بدون تخلف باید عمل نمایند

امضای رکن‌الدوله

هوالمعز

رکن‌الدوله

دراین رساله اسامی کارکنان آستان قدس به دقت و صحت تمام و بر اساس وظیفه‌ای که در آستانه و بیرون از آن بر عهده داشته‌اند ذکر شده است و هرکس از عملجات آستانه که از طرف تولیت مأمور یا اینکه به سفر مکه و عتبات و مرخصی رفته یا مریض بوده در زیر نامش نوشته آمده است. بنابراین ناصرالدین‌شاه در باب اشخاصی که غایب بوده‌اند از تولیت بازخواست کرده است.

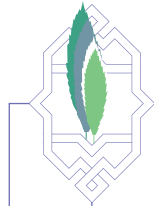
بر اساس آماری که در این رساله آمده کل عموم افراد شاغل در آستانه در این زمان هزار و صد و ده نفر می‌باشد که جمعیت هرگروه کاری در حرم به صورت جزئی ذکر شده است.

ارزش و اهمیت رساله به این جهت است که تشکیلات و القاب و مناصب و مشاغل کارکنان آستان قدس را مشخص می‌کند.

نتیجه گیری

در دوران صفویه تعدادی از خادمان آستانه از صاحب‌منصبان درباری بودند و یا به نیابت از آن‌ها انجام وظیفه می‌کردند. بسیاری از مشاغل مانند خادم، دربان، زیارت‌نامه‌خوان و... از شغل‌های موروثی بود که از پدر به پسر منتقل می‌شد. در دوران قاجار، مناصب معمولاً همراه با القاب خاصی از سوی تولیت آستانه و یا شاهان قاجار به خدام و سایر کارکنان تشکیلات اداری آستان قدس اعطا می‌گردید. وجود القابی چون اعتماد التولیه، شعاع التولیه، انتظام التولیه و احتشام التولیه گواه بر این مدعاست.

در نظامنامه سرکشیکان و خادم‌باشیان آستان قدس که در سال ۱۳۹۹ ق توسط محمدتقی رکن‌الدوله متولی باشی آستان قدس رضوی تدوین‌یافته، شرح وظایف بسیاری از کارکنان و صاحب‌منصبان تشکیلات اماکن متبرکه رضوی به تفکیک مکان و موجب دریافتی ایشان مشخص شده است. در این نظامنامه وظایف همه افرادی که در پنج کشیک آستانه در حال انجام خدمت؛ چه به صورت رسمی و چه تشریفی هستند به طور کامل و مفصل بیان شده است. شخص اول در آستان قدس متولی باشی آستانه بود که از طرف پادشاه و به‌عنوان جانشین او انتخاب می‌شد و بعد از متولی، نایب التولیه و ناظر کل بودند که این‌آخیری نمایندگانی در تمام تشکیلات داشت که گزارش کارها را به او می‌رساندند. افراد فوق مسئولیت اداره تشکیلات آستان قدس را داشتند. اداره حرم نیز نیازمند افرادی بود که به صورت جداگانه در شیفت‌های مختلف در حرم به فعالیت بپردازند که کشیک نامیده می‌شدند و زیر نظر سرکشیک قرار داشتند. کلمه کشیک در آستان قدس رضوی تقریباً به مجموع خادمان، فراشان، دربانان، کفشبانان، مؤذنان و خدمه دیگر اطلاق می‌شود که در مدت مشخصی در شبانه‌روز، در داخل حرم و رواق‌ها مشغول خدمت هستند.

کتابنامه

- احتشام کاویان، محمد، (۱۳۵۵ش)، *شمس الشموس یا تاریخ آستان قدس*، مشهد: بی‌نا.
- ادیب هروی، محمدحسن، (بی‌تا)، *حدیقه الرضویه*، مشهد: شرکت چاپخانه خراسان.
- اسناد مدیریت امور اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی.
- بامداد، مهدی، (۱۳۷۱ش)، *شرح حال رجال ایران*، تهران: زوار.
- بقیع، غلامحسین، (۱۳۸۴ش)، معرفی مشاغل قدیم مشهد، مشهد: سخن‌گستر.
- رضوی، میرزا محمدباقر، (۱۳۸۴ ش)، *شجره طیبه*، تصحیح و تکمله میرزا محمد تقی مدرس رضوی/ ویرایش مهدی سیدی، مشهد: آهنگ قلم.
- رکن‌الدوله، محمدتقی میرزا، (بی‌تا)، *نظامنامه سرکشیکی و خادم‌باشیان آستان قدس*، نسخه خطی شماره ۲۰۷۰۳، مشهد: دانشکده ادبیات دانشگاه فردوسی.
- حسینی، سید حسن، (۱۳۸۱ش)، *نظامنامه خدمات کشیکی آستان قدس رضوی در سال ۱۳۰۷*، دفتر اسناد، جا، مشهد: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی.
- عطاردی، عزیز الله، (۱۳۷۱ش)، *تاریخ آستان قدس رضوی*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- منجم، ملاجلال، (۱۳۶۶ش)، *تاریخ عباسی*، به کوشش سیف‌الله وحیدنیا، تهران: وحید.
- مؤتمن، علی، (۱۳۴۸ش)، *تاریخ آستان قدس رضوی*، مشهد: بی‌جا.
- میرزارفیع، محمدرفیع بن حسن، (۱۳۸۵ش)، *دستورالملوک*، مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.

مقالات:

- الهی، حسین، (۱۳۷۹ش)، «*ریشه‌های یک تهاجم در خراسان*»، مجله دانشکده ادبیات مشهد، شماره سوم و چهارم، سال سی و دوم.
- حسن‌آبادی، ابوالفضل، (۱۳۸۲ش)، «*متولیان آستان قدس از آغاز تا معاصر به همراه اقدامات آنان*»، لوح فشرده دانشنامه امام رضا علیه السلام، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، .
- حسن‌آبادی، ابوالفضل، (۱۳۸۵ش)، «*نگاهی کوتاه به تاریخچه تشکیلات اداری اماکن متبرکه*»، *مجله مشکوه*، شماره ۹۰.
- صفت گل، منصور، (۱۳۷۹ش)، «*میراث صفویان تکاپوهای نادرشاه ساخت نهاد وقف در عهد افشاریان*»، *مجله تخصصی تاریخ ضمیمه مجله دانشکده ادبیات تهران*: شماره یکم، سال یکم .